VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXIX – 2016

Oslo 2016

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Viking Open Access: <https://www.journals.uio.no/index.php/viking/>

ISSN 0332-608x

J.R. Brandt, S. Ahrens, C.C. Wenn, E. Hagelberg, G. Bjørnstad, K. Borthheim, H. Kiesewetter, H. Russ, E. Cappelletto, H. Indgjerd, M. Wong, M. Richards, I. Ringheim Selsvold, D. Hill og A. Nyquist

Liv og død i Hierapolis

Norske utgravninger i en hellenistisk–romersk–byzantinsk by i Lilleasia

Siden 1957 har italienske forskere drevet arkeologiske undersøkelser i den antikke byen Hierapolis i Lilleasia (figur 1).¹ I 2007 ble norske arkeologer og naturvitere invitert til å undersøke en av byens gravplasser, den såkalte Nordøst-nekropolen. Det norske forskningsprosjektets primære mål var å foreta en full typologisk dokumentasjon av alle synlige graver og sarkofager på denne gravplassen, deres topografiske utbredelse og organisasjon, dernest å foreta utgravninger av utvalgte gravbygninger og gravområder for å avdekke nekropolens bruksperioder.

Valget falt på en gruppe med tre bygninger og tre sarkofager i nekropolens øverste del; i tillegg ble det foretatt noen spredte stikkgravninger rundt i gravplassområdet. Dette arbeidet dannet grunnlaget for videre studier, der vi i en sosial sammenheng ønsket å undersøke en bybefolkning i detalj over en lengre periode gjennom studier av gravarkitektur og landskapsoppfatning, organisasjon, familietilhørighet og entreprenørvirksomhet, rituell handling og praksis, genetiske relasjoner og opphav, paleodemografi, helse og sykdommer, dietter og enkeltpersoners bevegelsesmønstre. For å kunne svare på mange av disse spørsmålene ble det også foretatt bioarkeologiske undersøkelser, som C14-dateringer, osteologi og DNA- og isotopanalyser. Målet med denne artikkelen er å diskutere hva de foreløpige studiene rundt disse spørsmål kan fortelle oss om liv og død i Hierapolis, sett i en videre lokal og regional kulturkontekst. Gravplassens historie strekker seg fra 1./2. årh. e.Kr. til ca. år 1300, og fanger opp religionsskiftet i senantikken. Der er derfor naturlig, etter en historisk innledning, å se på hvorledes døden (gjennom gravenes lokalisering, form og innhold) ble behandlet før og etter religionsskiftet, deretter hva skjelettene kan fortelle om livskvalitet og endringer i den samme perioden.

Hierapolis: 1500 års historie

Hierapolis ligger i landskapet Frygia i det vestlige Anatolia², ca. 190 km inn i landet fra Ephesos. Byen ble anlagt rundt år 200 f.Kr. i et fruktbart, åpent dalføre, Lykosdalen, der det også lå tre andre viktige byer: Tripolis, Laodikeia og Kolossai (Arthur 2006, 2012; D'Andria 2003; Ritti 2006; Scardozzi red. 2015). Hierapolis hadde den mest spektakulære posisjonen, anlagt på toppen av hvite kalkklipper som gjennom årtusener var blitt formet av rennende, varmt kildevann (figur 2).

Området er seismisk urolig (Kumsar mfl. 2015), og Hierapolis' historie kan knyttes til tre sterkt ødeleggende jordskjelv. Det første skjelvet inntraff ca. år 60 e.Kr., da byen ble nesten helt utradert, bare det ortogonale gatenettmønsteret henger igjen fra byens første periode (figur 3).

Figur 1. Lilleasia. Kart med merking av de viktigste byer nevnt i artikkelen.

Figur 2. Hierapolis. Utsyn fra Laodikeia mot kalkklippene den antikke byen hviler på.

Figur 3. Hierapolis. Kart over den antikke byen med angivelse av utsnitt for figur 4 (© The Italian Archaeological Mission at Hierapolis in Phrygia: Nuovo Atlante di Hierapolis. Carta archeologica della città e delle necropoli). Innførte tall viser til viktige monumenter i byen, flere nevnt i artikkelen.

I de neste 300 årene blomstret byen kulturelt og økonomisk, og ble et viktig senter for pilegrimer, som søkte byens beskytter, orakelguden Apollon, og underverdenens gud Pluto, hvis templer lå nær hverandre midt i byen (figur 3³). Byen liknet andre samtidige byer i det østlige Middelhavet, med templer, to torv (11, 22), et offentlig bad (24), to teatre (6, 19), et gymnasion (23), fontener (10), en offentlig latrine (9), o.a., det hele bundet sammen av en lang, rett hovedgate kantet med søyleganger og butikker (8). Gaten var senter for byens pulserende liv; den var også åsted for religiøse prosesjoner og for gravfølger i forbindelse med gravlegging av for tjenstfulle personer, som ble hedret på byens sentrale torv (22).

Det andre kraftige jordskjelvet rammet byen i 360-årene e.Kr. I dette århundret la fremmede folkeslag et sterkt press på Romerrikets ytre grenser. Hierapolis, likesom mange andre byer i Lilleasia, lot reise en bastant mur rundt byen (12), som reduserte by-rommets utstrekning.

I år 391 e.Kr. forbød keiser Theodosius (379–395) dyreofring under rituelle seremonier, først i det offentlige, året etter i det private rom. Det ble dødsstøtet for de pagane religioner, der dyreofring var middelet for å komme i kontakt med gudene. Apollons helligdom ble fullstendig rasert, Plutos sterkt redusert (D’Andria 2013). Kort tid etter startet et stort nytt byggeprosjekt i Hierapolis, i Nordøst-nekropolen, i forbindelse med graven og martyrstedet til apostelen Filip, som døde i Hierapolis. Prosjektet var muligens finansiert av keiseren for å gi byen et nytt kristent ansikt i stedet for det ødelagte hedenske. Anlegget besto av en badebygning (16), der pilegrimene kunne vaske seg, et monumentalt trappeanlegg som førte opp til apostelens grav, som etter hvert ble innlemmet i en treskipet kirkebygning (15) (D’Andria 2011–2012), og øverst i den bratte skråningen en 60 x 60 m stor martyrionbygning bestående av en rekke sovesaler og oppholdsrom for pilegrimer, reist rundt et kuppeldekket, oktagonalt sentralrom med alteret plassert på det sted hvor apostelen led martyrdøden, korsfestet opp ned (14) (D’Andria og Gümgüm 2010). Inne i byen ble det reist flere kirker, men i den andre halvdel av 500-tallet stoppet byggevirksomheten opp, som i en rekke andre byer i Lilleasia. Det bysantinske riket var inne i en økonomisk og demografisk krisetid forårsaket til dels av en intens jordskjelvaktivitet i det indre Middelhavet på 500-tallet, dels av den justinianske pest, som brøt ut i 541 og herjet i Middelhavs-området i de neste 200 år, og til dels av et par ekstreme klimafenomen i hhv. 536 og 540 med etterfølgende klimaendringer (Brandt 2016b, 2016c:xx). Flere antikke byer brøt sammen og ble fraflyttet. Da det tredje kraftige jordskjelvet rammet Hierapolis midt på 600-tallet, hadde byen hverken økonomiske eller fysiske ressurser til å reise seg igjen, og den ble fraflyttet.

Rundt år 900 begynte byen å røre på seg igjen, og frem av ruinene vokste det et nytt bysamfunn, mindre enn det romerske, med en ny planstruktur og politisk organisasjon. Filips martyrion og kirke ble tatt i bruk igjen, men i langt mer beskjeden grad enn tidligere, likesom de sammenraste kirkene inne i byen. Kort tid før år 1000 ble byen rammet av nok et jordskjelv. Filips helligdom ble fraflyttet og etter hvert inntatt først til begravelser, deretter til boformål. Da den tysk-romerske keiser Fredrik Barbarossa (1155–1190) stoppet i Hierapolis i 1190 på vei til Jerusalem, ble byen beskrevet som sammenrast (*Historia de Expeditione Friderici Imperatoris IV*, 25–27). Da lå området i grenselandet mellom det skruppende bysantinske riket og fremrykkende turkmenske stammer. Det nye turkmenske senteret het Ladikh (dagens Denizli), rundt 20 km mot sydøst, nær Laodikeia, som allerede på 600-tallet var blitt fraflyttet for godt. Hierapolis hadde ingen strategisk betydning i den

Figur 4. Hierapolis. Kart over den antikke byen med utsnitt av området for Nordøst-nekropolen (graver lagt inn på grunnlag av det norske survey-arbeidet) og t.h. bygningene reist i forbindelse med Filips helligdom (©The Italian Archaeological Mission at Hierapolis in Phrygia: *Nuovo Atlante di Hierapolis. Carta archeologica della città e delle necropoli*).

nye landskapsmessige infrastruktur, som ble bygd opp av tyrkerne, og byen ble etter hvert overtatt av tyrkiske bondegårder.

Den hedenske død

Dette er den historisk-kulturelle og fysiske ramme for våre undersøkelser av byens Nordøst-nekropol. De første spørsmål som reiser seg, er: Hva kan denne gravplassen fortelle om hvor og hvordan romerne i Hierapolis begravde sine døde, og hva kan gravene fortelle oss om romernes begravelsesskikker og forhold til døden?

*Nekropoler – fra **negotium** til **otium** og hjemstavnssymbol*

Nordøst-nekropolen strekker seg over store deler av høyden som reiser seg bak byen (Ahrens mfl. 2016). Den er en av mange gravplasser som lå i en mer eller mindre sammenhengende halvsirkel nord, øst og syd for byen (se figur 3:1–4 og figur 4).

De fleste gravene lå klumpet sammen langs innfartsveiene til byen i nord og i syd. På den måten kunne de døde gjennom gravene kommunisere med de levende, noe gravenes form, dekor og innskrifter tydelig viser: Alle viktige elementer var vendt mot veien. Veien ble på

sett og vis skueplassen der familiene kunne manifestere sin rikdom og sosiale posisjon (Ahrens 2011).

Etter det første jordskjelvet, i overgangen mellom det 1. og det 2. årh. e.Kr., begynte man å anlegge de monumentale familiegravene et stykke vekk fra veiene og opp i bakkeskråningene bak byen; der finner vi Nordøst-nekropolen. Her, med utsikt over Lykosdalen og de høye fjellene bakenfor, kunne de døde hvile i stille fred, langt vekk fra det pulserende livet langs innfartsårene. Denne markerte topografiske endringen i gravenes lokalisering skyldtes neppe plassproblemer, den var heller forbundet med nye erfaringer og bruk av landskapet, slik vi kan finne det uttrykt i samtidens pastorale diktning (Moore 2007:90). I tillegg var det et sammenfall mellom utsikten og hvorledes samtiden oppfattet det ideelle landskapsbilde (Ahrens 2011), likesom lokaliseringen også reflekterte den samtidige romerske villaideologi; den priste landets avslappede og mediterende liv (*otium*) i motsetning til dets negasjon, bylivets hektiske rytme og forhandlinger: *nec-otium* (ikke-otium) eller *negotium* liv (Brandt 2003). Dessuten kan vi lese i antikke tekster og i gravinnskrifter at det var en nær forbindelse mellom grav og hjemsted; noen innskrifter peker spesielt på utsikten fra graven til hjemstedet. Det betød, som i Hierapolis, at graven også kunne sees fra byen og minne innbyggerne på den ubrytelige forbindelsen det var mellom forfedrene og hjembyen.

Ved å trekke gravene vekk fra innfartsveiene brukte ikke lenger familiene graven som et uttrykk for sin velstand og sosiale og politiske posisjon. I tidlig keisertid flyttet denne form for selvpresentasjon over til statuer og innskrifter i det offentlige rom inne i byen, tilberedt som takk til borgere for deres støtte til reisingen av offentlige og religiøse bygninger, arrangement av fester og leker, og almen almisse. Ifølge bevarte innskrifter fra Lilleasia nådde denne form for evergetisme, eller gode gjerninger, sitt høydepunkt i løpet av det 1. og det 2. årh. e.Kr. (Zuiderhoek 2009:17–22).

Gravtyper – sten og moduler

De tre vanligste gravtypene i Hierapolis er tumulusgraver, bomosgraver og husformede graver med sadeltak. Nesten alle gravbygninger, som også sarkofager er utført i lokal kalksten, men noen er i, eller har innslag av, marmor. Gravrommet i alle tre typer er nesten alltid kvadratisk med stenbenker på tre vegger og en fjerde benk en snau meter høyere opp på bakveggen for innlegging av de døde (figur 5). De to første gravtypene er mest benyttet i Nordneekropolen (2. årh. f.Kr.–4. årh. e.Kr.).

Tumulusgraver består av en lav sylinder, formet av tilhugde stenblokker, med et indre gravrom, det hele kronet av en lav, konisk eller avrundet jordhaug.

Bomosgraver er formet som et oppbygd podium (ofte med et indre gravrom) for plassering av sarkofager, rektangulære stenkister som alle har et lokk formet som et lavt sadeltak. Ordet *bomos* betyr alter, og finnes i gravinnskriftene. Det antyder et rituell aspekt ved gravlegningene, muligens spesielt knyttet til sarkofagene; de er alle hevet opp fra bakken – enten på en bomos eller på fire stener, en i hvert hjørne. Kan sammenfallet mellom bruken av bomoi og hevingen opp fra bakken være et forsøk på å «løsrive» de døde fra sin jordiske tilhørighet og gi dem en kosmisk dimensjon, slik vi kan finne det ved enkelte andre gravbygninger i Nordøst-nekropolen, om enn på en annen måte? Et godt eksempel er den avsidesliggende *Tomba del Solitario* (figur 3:5). Denne graven er kronet av en smal obelisk, som ligger på linje med Apollon-tempelet sentralt i byen, en linje som faller sammen med byens nord-sør-meridian (Nyquist 2014; Castro mfl. 2015).

Figur 5. Hierapolis, Nordøst-nekropolen. Eutyches' grav: organisasjon av det indre gravrommet.

Husformede graver med sadeltak dominerer i Nordøst-nekropolen (figur 6–8). De var ofte bygd i rekker på to til fem gravhus, i motsetning til i Nordnekrupolen, der de som regel lå enkeltvis. Gravene er kvadratiske i plan og måler ca. 3 x 3 m; de er ca. 3,8 m høye og følger et slags modulsystem i form, men ikke i detaljene: Stenblokkenes størrelse varierer fra en grav til en annen.

Gravinnskrifter – beskyttelse og stabilitet

Våre undersøkelser var konsentrert om tre husgraver på toppen av høyden bak byen, ca. 70 m nordvest for Filips martyrium (figur 3 og 4: Area B; figur 6–8). To av gravene var kjedet sammen, den tredje, litt lenger øst, lå rykket ca. 5 m tilbake. Alle tre gravene hadde en innskrift på gresk på døroverliggeren eller i gavlen; den oppga navnet på gravens *pater familias*. Den vestligste av de to sammenkjedede gravene var reist for Patrokles d.y., som tilhørte et yrkeskollegium av tekstilfarvere (*bapheos*) (C311);⁴ den andre for Eutyches, sønn av Apollonios, fra Lagina (C92) (se figur 8; Gardner 1885:345, nr. 69; Judeich 1898:157, nr. 281).⁵ Så vidt det kan leses ut av innskriftene, var det ikke slektskap mellom de to familiene. Det kan tyde på at de sammenkjedede gravene (der hver gravkjede var bygget i én operasjon) ikke nødvendigvis var et bestillingsverk av én familie, kanskje heller ferdige gravbygninger kjøpt enkeltvis fra en entreprenør.

Den tredje, enslige graven var reist for Attalos *laparos* (den slakke, lealøse) (figur 8), som hadde skrevet sitt navn, plassert under et relieffskjold, på en litt original og langt fra slakk måte (C91) (Pennacchietti 1966–1967:295, nr. 5).⁶ De to navnene er flettet inn i hverandre, det første skrevet med store kapitaler, det andre med små. På gesimskanten kalles graven et heroon, og det antydes at ikke bare fortjenstfulle personer ble begravd i et heroon (en heltegrav), men at i døden ble alle heroer – alt etter måten de hadde tjent samfunnet på. Hvis dette er tolket riktig, gir innskriften et lite innblikk i datidens syn på døden og de

Figur 6. Hierapolis, Nordøst-nekropolen. Plan over utgravningenes Area B.

Figur 7. Hierapolis, Nordøst-nekropolen. Patrokles' og Eutyches' husgraver i Area B.

Figur 8. Hierapolis, Nordøst-nekropolen. F.v. Patrokles' (C311), Eutyches' (C92) og Attalos' (C91) husgraver med foranliggende sarkofager; f.v. C212, C309 (tilhørende Apollonios), C310 (tilhørende en kristen), og bakenfor C308 (tilhørende Ariste). Tegning utført på grunnlag av fotogrammetriopptak.

avdøde, og kan muligens forklare hvorfor fortjenstfulle personer til tider kunne begraves inne i byen i den østlige del av Romerriket, i motsetning til i vest, der dette ikke var mulig (Fabricius 1999).

Attalos' grav fikk senere tilføyd en ny innskrift på veggen under; den forteller at graven nå tilhører Aurelios Artemonidos.⁷ I år 212 e.Kr. fikk alle Romerrikets frie innbyggere borgerskap gjennom den keiserlige forordning *Constitutio Antoniniana*. En rekke frigitte

slaver tok da keiserens familienavn Aurelios. Det tyder på at skiftet av gravens eierskap fant sted etter år 212, men neppe lenge etter. Innskriften forteller også at det var viktig å stadfeste eierskapet til graven, ellers kunne man risikere å bli stemplet som en gravskjender, med de straffer og bøter det kunne medføre, slik vi finner dem angitt på flere gravmæler, bl.a. på de tre velbevarte sarkofagene i vårt gravkompleks.

En sarkofag tilhørte Eutyches' sønn, Apollonios (C309); innskriften understrekte at den som misbrukte graven, måtte betale en klekkelig bot til byrådet og en mindre bot til henholdsvis de eldres råd, *gerousia*, og kemneren.⁸ Eutyches' datter, Ariste, gravlagt i en annen sarkofag (C308), uttrykker det samme, men utelukker byrådet og lar bøkene til de eldres råd og kemneren være noe høyere enn brorens (Pennacchiotti 1966–1967:294–295 nr. 2, 296 nr. 4).⁹ Bøkene ble fastsatt av graveierne, ikke av samfunnet, og kunne variere fra grav til grav, og dokumentasjon om dem var deponert i byens arkiv. I andre innskrifter finnes også magiske utsagn og truende besvergelses mot dem som måtte forulempe gravenes integritet.

Den tredje sarkofagen ble gjenbrukt to ganger (C310), den opprinnelige og den etterfølgende innskrift er begge skrappt bort og en ny ristet inn. I denne siste er navnet til den avdøde og hans familie fjernet, men kemneren skal få en bot om sarkofagen skjendes.¹⁰ I tillegg er det aller nederst føyd til A Ω (alfa og omega) (Pennacchiotti 1966–1967:295 nr. 3), som henviser til Johannes' åpenbaring: «Jeg er Alfa og Omega, den første og den siste, begynnelsen og enden» (22.13; se også 1.8). Bokstavene refererer til kristen døds- og oppstandelsesideologi, og understreker at sarkofagen i senromersk tid ble overtatt av en kristen.¹¹

Disse standardiserte innskriftene, som repeteres gjennom nesten hele keisertiden, bruker et skjema som, med lokale variasjoner, kan gjenkjennes over store deler av Romerriket, og gir et inntrykk av sosial og politisk stabilitet (Brandt 2016c:xxi-xxii). Innskriftene vitner om forfedrekultens viktighet, og uttrykker en uro over ulovlig bruk av graven og en mental engstelse for at graven som minne (*mnemeion*) over forfedrene skulle forulempes. Innskriftenes oppgave var å beskytte graven mot misdedere for å sikre at familiens avdøde kunne leve et uforstyrret liv i det hinsidige. De var konkret jordiske; her var ingen henvisninger til dødsreiser eller ideer om hvordan eller hvor forfedrene levde i det hinsidige.

Den kristne innskriften viser at i en overgangsfase hang de tidligkristne graver igjen i de gamle formene, kanskje av gammel vane, siden det tok tid for de kristne å utvikle en egen dødsideologi. Da den kom, ble først gravene endret og med dem innskriftene.

Skjeletter og gravgods – om gravenes bruk og gjenbruk

Våre tre utvalgte gravbygninger var et lite mareritt å grave ut (figur 9). Her fantes til sammen minst 238 begravelser, uten et eneste fullstendig skjelett, med ben og skaller stuert sammen under, mellom og på de laveste benkene i gravrommet. Gravene var blitt brukt og gjenbrukt gjennom mer enn 1200 år fra de første innleggelser, antagelig i slutten av det første århundre e.Kr. I Attalos- og Eutyches-gravene fantes så godt som utelukkende likbegravelser, i Patrokles' grav var overraskende mange av de døde kremerte.

Og var det rot i skjelettene, så var ikke de beskjedne gravfunnene noe bedre – det var umulig å knytte en gjenstand til et spesifikt skjelett. Blant de romerske og tidlig-bysantinske gravene utgjorde *unguentaria* (olje-/parfymeflasker), lamper og små boller et minimum standardrepertoar i gravgodset (Indgjerd 2014). I tillegg kom andre spredte gjenstander, i første rekke smykker, som perler, armbånd, hårpinner, nåler, finger- og øreringer. Her fantes lite som skulle kunne ha fortalt noe om de gravlagtes status, sosiale posisjon og identitet, ei

Figur 9. Hierapolis, Nordøst-nekropolen. Eutyches' grav: sammenblandete ben fra mellom-bysantinsk tid liggende mellom gravbenkene.

heller om dødsideologi. Imidlertid reflekterer standardiseringen av gravgodset de standardiserte innskriftene, og kan være et ytterligere tegn på sosial stabilitet. I mellombysantinsk tid (9.–13. årh.) ble fem personer gravlagt med et lite bronsekors, men korsene er for få til at vi kan si noe sikkert om grunnen til deres bruk i graven.

Den kristne død

Fra en første beskrivelse og analyse av Nordøst-nekropolens graver beveger vi oss nå over til rituelle handlinger og praksis, som best kan sees i en konfrontasjon mellom den hedenske og den kristne måte å behandle den døde på. Det vil her være nødvendig å løfte blikket fra Hierapolis for å kunne se handlinger og praksis i et videre lokalt og regionalt perspektiv.

Krisetid – et religionsskifte

Reising av nye monumentale graver og hugging av sarkofager synes å stoppe opp i løpet av det 4. århundre (Vanhaverbeke og Waelkens 2002). Myntfunn og C14-dateringer av skjeletter viser, ble de gamle gravbygningene fremdeles brukt i et par hundre år. Nye graver var enkle tegl- og kistegraver, som i Hierapolis bare er blitt registrert to steder tidligere (Anderson 2007:473–475; Ronchetta 2016:41), men som i nærliggende Laodikeia hadde vært standard gravtype fra senhellenistisk tid (Şimşek 2011).¹² I Hierapolis møter vi åtte slike enkle graver rundt Attalos' grav (figur 6). De lå pent ordnet i en over to meter høy oppkastet jordterrasse, som hadde forandret toppen av den hellende bakken til flatmark. Samtidig ble

Attalos' grav nesten helt dekket til, men først etter at graven var blitt tømt for skjeletter; de ble antagelig begravd på ny på et for oss ukjent sted, slik vi finner eksempler på andre steder (De Staebler 2008:193–194).

Etter tømningen ble Attalos' grav delvis fylt igjen med jord, og døren lukket og forseglet. Denne endringen av gravplass og bruk av graver kan stå som et kjennetegn på den nye begravelleskultur, og foregriper de drastiske endringene i Hierapolis' topografi rundt år 400, da helligdommene for Apollon og Pluto inne i byen ble ødelagt, og et nytt religiøst senter for apostelen Filip ble reist utenfor byen, et stenkast fra våre graver.

Filips helligdom ble byens nye *locus sancti*, eller hellige sted. I motsetning til de hedenske templer tiltrakk den nye helligdommen seg begravelser. Like på nedsiden av Filips martyrium, i sydvest, ble det lagt ut en gravplass for enkle sjaktgraver, mange føret med sten fra ødelagte romerske graver (figurene 4:Area A og 10). Vi kunne dokumentere over 80 mer eller mindre bevarte graver, og undersøkte et 20-tall. Mens kjernen i den gresk-romerske begravellesform var den monumentale familiegraven, samlet de kristne gravene seg, enkle og enkeltvis, *ad sanctos*, det vil si nær en martyr eller helgen for at de avdødes sjeler skulle få beskyttelse og drahjelp av dem på vandringsen og oppholdet i det hinsidige. Gravene ble individualiserte, løsrevet fra de sterke familieband der forfedrene sto i sentrum, og ble i stedet bundet direkte til den nye religion. Graven var ikke lenger en solid, evigvarende beholder for familiemedlemmer, men et midlertidig hvilested for enkeltmennesket som ventet på oppstandelse på den ytterste dag. Hedenske gravinnskrifter bød et varig *Vale* (Farvel), kristne et midlertidig *Vivas* (Må du leve (i Gud)); de kristne anså ikke døden som slutten på livet, men som begynnelsen på det virkelige liv (Rush 1941:254–256). Dødsdagen ble feiret som en *dies natalis*, en fødselsdag for det nye liv. Oppstandelse, om ikke nytt og eksklusivt kristent, var det geniale begrepet i kristendommen; døden ble ikke lenger oppfattet som en straff og løsrivelse, men som en overgang til noe nytt og bedre. Hedenske begrep som *heroon* (heltegrav) og *mnemeion* (minnesmerke) i gravinnskrifter, for eksempel, ble gradvis skiftet ut med et nytt begrep: *koimeterion/coemeterium* (sovested) (Trombley 2013:353), siden søvn med drømmer var én tilstand for sjelen der den befant seg i det hinsidige i påvente av oppstandelsen (Brandt 2016a:69–70).

I Roma var det ifølge Tolvtavleloven fra 400-tallet f.Kr., grunnstammen i det romerske lovverk, ikke tillatt å gravlegge de døde innenfor bymurene (Cicero (106–43 f.Kr.), *Om lovene* 2.58). Denne skikken ble overholdt helt til det 5./6. årh e.Kr., da graver begynte å trenge inn i byrommet i Roma og andre steder i Romerriket (Meneghini og Santangeli Valenzani 1995).

Denne nye begravellessituasjon er forklart pragmatisk som resultat av krig og beleiringer, ideologisk som del av en flytting av døde martyrs og helgeners relikvier fra graver utenfor byen til sine navnekirker inne i byen, men også som resultat av en mental endring hos den romerske befolkning (Brandt 2012:151–152). Død og begravelse var sett på som noe urent som ikke måtte besmitte det viede byrom, derfor inneholdt alle romerske begravelsesriter et renselseselement utført gjennom dyreofring. Da dyreofring ble forbudt av keiser Theodosius i 391/392 e.Kr. (*Codex Theodosianus* 16.10.10–12), må det ha skapt en mental krise hos de hedenske romere, siden dette fratok dem muligheten til å bli rensset. De kristne, derimot, anså den døde kropp som hellig, for alltid rensset gjennom dåpen. For dem hadde ikke forurensningsdogmet noen mening. Vi har ingen metode til å kunne påvise at de kristne var de første til å gravlegge sine døde innenfor bymurene, men Theodosius' dekret

Figur 10. Hierapolis, Nordøst-nekropolen. Area A: detalj fra gravplassen nedenfor Filips martyrium.

og kristen teologi utgjorde viktige elementer i den prosess som forandret det antikke, klassiske bylandskap fra å være et viet rom til et område med mange hellige steder, definert gjennom kirkene, som gradvis ble det nye sted for begravelser (Brandt 2012).

Slik var forholdene i den vestlige delen av riket, men vi skal være forsiktige med å overføre romerske tradisjoner direkte til den østlige, greske delen. I den greske kulturverden finner vi noen unntak fra de romerske tradisjoner. Heroer (eller helter) og meget fortjenstfulle borgere kunne alle, som allerede nevnt, bli begravd innenfor byrommet, men det synes å ha vært nødvendig med en religiøs sanksjon (Plutark (45–125 e.Kr.), *Aratus*, 53.2–3). I keisertiden forbød først keiser Hadrian (117–138 e.Kr.) (*Corpus Iuris Civilis. Digesta* 47.12.3.5), deretter Antoninus Pius (138–161 e.Kr.) (*Scriptores Historiae Augustae: Pius* 12.3) begravelser innenfor bymurene (Schörner 2007:15–18). Det tok tid før disse lovene fikk sin fulle virkning i den østlige delen av Romerriket, men fra rundt år 200 e.Kr. forsvinner herograver innenfor bymurene både i de skriftlige kildene og i det arkeologiske materialet. Fra da av ser det ut til at hele riket overholdt den grunnleggende romerske begravelsesskikk. I Hierapolis synes skikken enda sterkere befestet etter at byen fikk sin første bymur reist på slutten av 300-tallet e.Kr.; frem til det ødeleggende jordskjelvet midt på 600-tallet mottok ingen av byens kirker innenfor murene begravelser. Det gjorde de derimot andre steder til tross for at en ny lov under keiser Justinian midt på 500-tallet e.Kr. (*Codex Iustinianus* 1.2.2) stadfestet at det verken var tillatt å begrave noen innenfor bymurene eller i kirkene (Achim 2015:290).

Perioden fra 300- til 500-tallet var en vanskelig brytningstid, der det mellom gamle tradisjoner og keiserlige dekreter tok tid å forme en kristen gravideologi. I denne tiden finner vi i Hierapolis eksempler på hvordan de kristne i enkelte tilfeller avviste gamle skikker, i andre tilfeller tilegnet seg dem, som for eksempel i forbindelse med kremasjon og «Charons obol».

Kremasjoner – en hedensk protest?

I det antikke samfunn skiftet begravelsesmåten flere ganger mellom inhumasjon og kremasjon. Det er vanskelig å påvise klart hvorfor disse endringer forekom. I forhistorisk arkeologi forbindes slike endringer ofte med ideologiske skifter (som antydnet av Scarre 2005:431; Renfrew og Bahn 1991:363). I den klassiske verden har det aldri vært mulig å påvise en slik forklaring; der snakkes det i stedet om mote-endringer som skjedde langsomt over tid og heller var et resultat av en endring av form enn av innhold (Morris 1992:33). Det siste skiftet fra kremasjon til inhumasjon startet på 100-tallet e.Kr.; det er alminnelig akseptert at dette gradvise skiftet var gjennomført innen midten av 200-tallet med noen få etternølere frem til tidlig 300-tall.

Inngrodde sannheter er vanskelig å rokke i arkeologi, derfor finner man tidvis at en tolkning tilpasses «sannheten» i stedet for å stille spørsmål ved «sannhetens» riktighet. For eksempel har det lenge vært en arkeologisk sannhet at inhumasjon var enerådende i det østlige Middelhavet, men den sannheten er i ferd med å slå sprekker. En nylig analyse av begravelser i Lilleasia viser at begravelsesmåtene også der skiftet fra den ene til den andre formen før inhumasjon ble enerådende fra midt på 200-tallet e.Kr. (Ahrens 2015). Det eneste som synes sikkert er at de kristne praktiserte inhumasjon, men det siste skiftet fra kremasjon til inhumasjon i det 2./3. århundre skyldtes ikke dem. Kremasjon fra keisertiden er tidligere også blitt dokumentert i Hierapolis (Ahrens 2015:210.53), men er ikke så domi-

nerende som i Patrokles' grav i vår utgravning, der kremasjon utgjorde nær en tredjedel av begravelsene. Foreliggende C14-dateringer (2- sigma kalibrerte) fra graven viser at kremasjon og inhumasjon ble praktisert om hverandre fra det 1./2. til det 5./6. årh. e.Kr.¹³

Hvis disse dateringene er riktige, ser vi enda en «sannhet» som står for fall. Det er tidligere blitt registrert sene kremasjonsgraver (sent 5. årh.) også i Pessinus i det nordligste Frygia (Lambrechts 1969:127–131, 135), men de er der forklart som begravelser av individer med en annen kulturell bakgrunn. Det er intet ved Patrokles' grav som kan gi de sene kremasjonene en liknende forklaring. Spørsmålet er om svaret heller skal søkes i begravelsesskikkens symbolverdi.

I perioder med sosial, kulturell, økonomisk og/eller religiøs endring kan endringene for mange skape en mental krise når gamle livsnormer blir utfordret av nye. Hvis endringene føles dramatiske, kan de bli sett på som en trussel mot den etablerte orden, og kan til tider bli motgått ved å gjenoppfinne, fornye og/eller forsterke gamle tradisjoner; gamle hverdagsvaner kan dessuten gis et nytt symbolsk innhold og signalisere motstand (Østigård 2015:367–369, 373–374). En slik dramatisk endring kan ha ligget i overgangen fra et hedensk til et kristent samfunn. I noen samfunn kan overgangen ha gått gradvis og fredelig for seg, i andre skiftende mellom perioder med vold og med samvirke. I Hierapolis gir både arkeologiske observasjoner (som den brutale ødeleggelsen av Apollon-tempelet) og skriftlige kilder (som en apokryf, samtidig historie om Filips voldelige død) inntrykk av at religionsskiftet i byen ikke skjedde uten konfrontasjoner (Amsler 1996; Huttner 2013, *passim*; Wenn mfl. 2016:200–209).

Hvis vi kan akseptere at døden, fra et samfunnsmessig synspunkt, var viktigere for de levende enn for den døde (Østigård 2015:374), skal vi ikke utelukke at medlemmer av familien som eide Patrokles' grav, kan ha «gjenoppfunnet» kremasjon for å bruke begravelsesformen symbolsk, som et tegn på sin hedenske livsholdning, i opposisjon til kristen inhumasjon. De sene kremasjonene i Pessinus kan ha vært brukt på en lignende måte. Vi skal ikke utelukke at vi vil finne mange flere slike eksempler på sene kremasjoner i fremtiden.

«Charons obol» – et hedensk symbol i ny kristen drakt?

I hedensk tid var det vanlig å legge en mynt i graven, ofte lagt i munnen på den døde og derfor i moderne språkbruk kalt «Charons obol». Pengestykket skulle gis i betaling til fergemannen Charon, som fraktet de dodes sjeler over elven Styx, elven som skilte de levendes verden fra de dodes (Stevens 1991).

Mynter er funnet i flere graver i Hierapolis, også i våre, og er i seg selv ikke noen stor oppdagelse. Det som derimot er interessant å se, er at det både her og i nabobyen Laodikeia er en stor konsentrasjon av mynter i gravene fra nettopp det 4. og 5. årh. e.Kr., ikke bare i antall mynter, men også i antall graver med mynter (Wenn mfl. 2016:208, tabellene 12.1–3). Det skyldes derfor ikke en økt utmyntingsaktivitet i denne perioden (Burnett 1987:131–139; Travaglini og Camilleri 2010:30), men må ha en annen forklaring. Står vi her overfor nok et eksempel på gjenoppfriskning av gamle begravelsestradisjoner gitt et nytt symbolsk innhold i en religiøs krisetid?

En stor gravbygning (163d) i Nordnekropolen, med over 240 begravelser fra det 1. til det 6. årh. e.Kr., ble ifølge en innskrift på den ytre gravveggen overdratt til en familie av jødisk opprinnelse en gang rundt midten av 200-tallet e.Kr. Fra perioden før overdragelsen finnes det noen mynter, men etter overdragelsen fant ikke en eneste mynt sin vei inn i graven, selv

i en tid da det igjen var blitt populært å gravlegge døde med mynter (Laforest 2015:236, 350). Jøder tillot ikke bruk av mynter i gravene; det bekrefter det jødiske eierskapet til graven, men hvordan var det med de kristne?

Vi har ingen entydige eksempler på at kristne lot seg begrave med mynter i Hierapolis, men i de tilfeller der vi har funnet mynter i enkle, individuelle graver, antyder det at kristne kan ha blitt gravlagt med dem, slik som de hedenske døde. I Hellas er det funnet flere eksempler på tidligkristne graver med mynter (Laskaris 2000:321–323), og i Roma skal pave Gaius (283–296 e.Kr.) ha blitt gravlagt med tre samtidige Diokletian-mynter (Leclercq 1924:2185, note 5). Det tok tid før de kristne fikk utviklet et spesifikt kristent gravritual; i mange henseender fulgte de de hedenske ritene med noen endringer. Før dødsøyeblikket inntraff, fikk den kristne døende den siste nattverd, i denne sammenheng kalt *viaticum* (underforstått «niste» på veien) (Grabka 1953:19; Rush 1941:91; Stevens 1991:220–221). Hostien, eller nattverdsbrødet, ble plassert i den døendes munn, likesom Charons obol hadde blitt det hos den hedenske døde, som en beskyttelse for sjelen på dens reise til det hinsidige. Tabuer, gamle vaner og tro, klassifisert som folketro (eller overtro) (Tarlow 2011:156–190, 2015:406–410), er forbundet med andre deler av den menneskelige fornuft enn de som former nye doktriner og riter, og er vanskelige å utrydde over natten. Det er lettere å tilegne seg dem og gradvis gi dem et nytt innhold (Grabka 1953:19–21; Paxton 1996:32–34). Det kan ha skapt mange individuelle løsninger som ikke er nedtegnet i dekreter, dogmer eller tekstbøker. Døden har alltid vært omgitt med engstelse, både i forbindelse med dødsøyeblikket og det som skjedde med sjelen etterpå. På terskelen til døden kan noen ha spilt et dobbeltspill i en overgangsperiode mellom gamle sedvaner og etableringen av nye doktriner, slik at selv om man ble gravlagt som en kristen, i en enkel grav med et kristent ritual *ad sanctos*, kunne de gjenværende slektningene ha gitt den avdøde Charons obol som en ekstra sikkerhetsgaranti.

Dette er én tolkning av fenomenet, men vi utelukker ikke at det også kan gis andre forklaringer på den plutselige gjenoppblivning av et gammelt begravellesritual (Moore 2013:153–154). Uavhengig av deres funksjon ser det ut til at mynter har spilt en viktig rolle i utformingen av nye begravellesskikker i overgangen fra et hedensk til et kristent samfunn. Skikken med å deponere mynter i gravene fortsatte langt inn i middelalderen både i det østlige (Iverson 1993:216–221; Laskaris 2000:321–324) og i det vestlige Middelhavet (Travaini 2004; Schulze-Dörlamm 2010:363–367), men myntene tjente etter hvert trolig som apotropiske (vondtavgjende) amuletter, som for eksempel to mynter fra det 11. århundre med Kristi hode på, funnet i våre graver C92 og C311.

Død i mellombysantinsk tid – ny by: identitet og legitimering

Etter det ødeleggende jordskjelvet midt på 600-tallet og byens overgivelse gikk det et par hundre år før en ny bosetning begynte å etablere seg fast mellom ruinene av den gamle by. Vi finner nå begravelser i fem forskjellige kontekster:

- 1) Mindre kapell inne i ruinene av eldre kirkebygg innenfor og utenfor de gamle bymurene, for eksempel i Filipskirken (figur 3–4:15) (D’Andria 2011–2012; Caggia 2014): 9.–12. årh.
- 2) Gamle gravplasser *ad sanctos*, som gravplassen nedenfor Filips martyronbygning (figur 4: Area A; figur 10) (Ahrens og Brandt 2016:399–400): 9.–11.(?) årh.

- 3) Gamle romerske gravbygninger: Nordøst-nekropolen (figur 4: Area B; figur 6) (Ahrens og Brandt 2016:405–409): 9./10.–13. årh.
- 4) I forbindelse med ny beboelse inne i overgitte antikke bygninger: den gamle badebygning ved foten av den seremonielle trappen opp til Filips-helligdommen (figur 3–4:16) (Caggia 2014:153–154 og note 33): 10.–11. årh.(?).
- 5) Rundt en nybygd kirke (figur 3–4:7) med gravplass nordvest for det nordlige torvet (Arthur 2006:68–69, 118–124, 2012:290–292): 10.–11. årh.

Bortsett fra i det siste eksemplet søkte alle begravelser tilbake til fortiden; man får inntrykk av at innbyggerne gjennom gravene prøvde å gi sitt nye samfunn identitet og legitimitet. Identitetskaping ligger mer i fortiden enn i nåtiden; blant de kristne, som tidligere også blant de hedenske, ble identitet skapt ved å knytte forbindelser til gamle minner og helter. Hos de kristne betød det å gi nytt liv til de gamle helgener og martyrer som en gang hadde befolket den romerske byen og landskapet. Fremst blant disse var selvfølgelig apostelen Filip, hvis grav ennå var synlig, og hvis kirke var blitt delvis restaurert (nr. 1). Selv om noen graver ikke befant seg nær kirken, men i restene av badebygningen ved foten av Filips-anlegget, kan de ha funnet sin plass her gjennom sin tidligere tilknytning til kirken (nr. 4). Men også andre helgener, både kjente (som Cyriacus og Claudianus: Huttner 2013:341) og ukjente, spilte en rolle i denne prosessen. Noen av deres gamle, forlatte kirker ble nå restaurert til noe av fortidens prakt, andre ble inntatt med små kapeller og tilhørende gravplasser plassert inne i de gamle kirkerommene (nr. 1).

Gjenskapingen av en identitet var nært forbundet med en annen nødvendighet – behovet for hellige områder for å begrave de døde. Derfor ble også gravplassen på nedsiden av Filips martyriionbygning tatt i bruk igjen, samtidig med at to små kapeller ble knyttet til den sammenraste bygningen (nr. 2). Denne interessen for fortiden kan muligens tolkes som en fornyet *ad sanctos*-mentalitet, men nå ikke forbundet med det fysiske nærværet av helgenene gjennom intakte skjeletter eller relikvier, men med deres minne.

Også de nærliggende romerske gravbygningene tilhørende Eutyches og Attalos ble tatt i bruk til begravelser igjen (i Attalos' grav skjedde adkomsten gjennom det delvis sammenraste taket). De lå litt for langt fra martyriiongravplassen til ideologisk å kunne bli sett på som en del av den. Her lå heller ingen gammel eller ny hellig bygning som kunne definere det omliggende land som hellig, men den gjenbrakte romerske sarkofagen med en Alfa og Omega-innskrift (C310) ved siden av Eutyches' gravbygning ga gravkisten en kristen herkomst. Det kan bety at folk i Hierapolis i mellombysantinsk tid anså området rundt sarkofagen som hellig og således vel egnet til å kunne motta nye begravelser (nr. 3).

Den siste gravløsningen (nr. 5), en innhegnet gravplass rundt en nybygd kirke, bryter med de fire andre løsningene. Kirken og gravplassen hadde ingen forbindelse til fortiden, i stedet peker de muligens mot fremtidige løsninger. Hvis Hierapolis skulle ha vokst videre i mellom- og senbysantinsk tid (og det blir selvfølgelig en spekulasjon), ville byen ha hatt behov for flere nye gravplasser, som man måtte ha etablert med nye kirker/kapeller uten røtter i byens fortid. Legitimeringen av den nye grunn og dens identitet måtte i slike tilfeller antagelig ha knyttet seg til helgener og martyrer uten historiske røtter i Hierapolis, men til kristenheten mer generelt.

Døde kropper – levende data

Hittil har vi fokusert mest på døden og dødens monumenter og ritualer, men gjennom døden kan vi ved hjelp av den oppløste kroppen også skaffe opplysninger om livet. I våre tre sarkofager, samt i sjakt- og teglgravene var dessverre benmaterialet dårlig bevart, og det var lite å hente av data fra hvert enkelt individ. I de tre monumentalgravene var situasjonen en annen. Gravene ble anlagt omtrent samtidig i tidlig keisertid. Patrokles' grav var rast sammen, sannsynligvis under et jordskjelv i den romerske byens siste fase; yngste C14-datering for skjelettene er 5./6. årh. e.Kr., og ingen funn fra graven er yngre enn det. Gravlegginger i de to andre monumentalgravene synes å stoppe opp i det 4./5. årh. e.Kr., først i Attalos' grav, som på 300-tallet ble tømt, forseglet og begravd under en kunstig terrasse (se ovenfor s. 203–204).¹⁴

Fra rundt år 900 startet igjen gravlegginger i Eutyches' grav, begravelser som fortsatte like frem mot år 1300, da en pilegrim ble gravlagt i den delvis jordfylte graven sammen med fem pilegrimsmerker fra tre forskjellige steder i Frankrike og fra Roma som vedkommende hadde besøkt på sin vei mot Jerusalem (Ahrens 2011–2012; Ahrens og Brandt 2016:407–409). Slike pilegrimsmerker forekommer ofte i Vest-Europa, men merkene fra Eutyches' grav er de første som er funnet i Tyrkia. Noe senere, i det 10. årh. e.Kr., ble også Attalos' grav tatt i bruk til begravelser, før den til slutt endte opp som le mot været for stedets gjeter.

Helse, sykdom og livskvalitet

Alle begravelser i våre tre monumentalgraver preges av at ikke et eneste skjelett er bevart fullstendig intakt. Bena ligger hulter til bulter; å sortere dem og finne svar har derfor vært en stri utfordring for både arkeologer og osteologer. Bevaringstilstanden for bena har gjennomgående vært dårlig; det har også redusert fremskaffelsen av potensielle data.¹⁵

Før siste gravesesong i 2014 var det blitt hentet ut ca. 413 kg ben, fordelt på 2 215 individuelle ben og ca. 115 000 fragmenter. På grunn av funnomstendighetene var det umulig å foreta analyser av definerte individer. Det medførte at vi mistet en del viktige demografiske data, slik som etablering av kjønn og alder for enkeltindivider. I stedet er analysene foretatt på utvalgte grupper av ben, slike som skaller med tenner, lårben, ryggstøyer og andre isolerte bengrupper. Skjelettdelene er fordelt etter kontekst og så slått sammen i to store kronologisk forskjellige sekker. I den ene sekken finnes alle deler fra romersk/tidligbysantinsk tid (det vil si fra det romerske Hierapolis, som ble forlatt midt på 600-tallet), i den andre sekken alle deler fra mellombysantinsk tid (det vil si fra den gjenfødte byen fra rundt år 900 til ca. år 1300). På den måten har det fremkommet data som kan sammenlignes og fortelle noe om helse- og sykdomssituasjonen i de to ulike bysamfunnene.

På grunnlag av 51 skaller, 13 fra romersk og 38 fra mellom-bysantinsk tid, kan det fastslås at begge kjønn og alle aldersklasser, også nyfødte, var gravlagte i de romerske gravbygningene i begge tidsperioder. For begge perioder var nær en tredjedel av de døde under 15 år, mens bare to romere var eldre enn 60 år, og ingen bysantiner ble eldre; faktisk nådde ingen kvinne blant bysantinerne en alder av 40 år.

De paleopatologiske undersøkelsene viser at god helse og stabile leveforhold var mer utbredt blant romerne enn blant bysantinerne: Anemi (mulig forårsaket av mangelfullt kosthold) rammet 22 % av den bysantinske befolkningen, men bare 9 % av den romerske; degenerative forandringer forårsaket av fysisk stress fra daglig yrke rammet 11 % av romerne, men 17 % av bysantinerne, til tross for at den romerske befolkningen gjennomgående var

eldre enn den bysantinske og derfor mer utsatt for slike kroppslige forandringer. Likeledes kan romerne oppvise en bedre tannhygiene enn bysantinerne: mindre dannelsen av tannsten, mindre tannrte og frre tilfeller av mistede tenner, men hos begge synes tannuttrekking ha vrt det beste middel mot tannpine (Kiesewetter 2016).

Disse resultatene, selv om de er f, bekrefter det inntrykk man allerede har fra den mellombyzantinske perioden, og som man ogs finner i nye studier (Demirel 2016; Teegen 2016; Schultz og Schmidt-Schultz 2016), der barneddeligheten flere steder var godt over 40 %, mot normalt i overkant av 30 %. Barneddelighet og alvorlige sykdommer hos barn kan ha hatt flere rsaker: diar, kolera, feber, infeksjon i mandler og hals, meningitt, akutt mellomrebetennelse, osteomyelitt, eller bare feilernring (som, for eksempel, skjrbuk). En viktig markr for infeksjoner og underernring er svekkelse (hypoplasi) av emaljen p tenner. I Hierapolis har snau 4 % av den romerske befolkningen slike trekk, mens i den mellombyzantinske l den p 6,5 % for barn og 10,5 % for voksne.

DNA- og isotopanalyser – gener og nring

En sentral mlsetting med vre underskelser i Hierapolis var ta DNA- og isotopanalyser av skjelettene for skaffe opplysninger om opprinnelse og migrasjon.¹⁶ Det krever bevart collagen i benmargen, som dessverre for en stor del manglet. Til isotop-analysene fikk vi i noen tilfeller brukbart analysemateriale fra tenner, men for DNA-analysene var det umulig generere informative DNA-sekvenser. Anatolia, som ligger som en kulturell motorvei mellom Asia og Europa, er et omrde med et meget variert DNA-bilde nr det gjelder opprinnelse, slik vi kan lese det gjennom mitokondrisk DNA og registrerte haplogrupper. De f lesbare resultatene fra Hierapolis viser at de dominerende haplogruppene var av vestlig euro-asiatisk opprinnelse, et resultat som samstemmer godt med dagens Tyrkia, men ogs med den senbyzantinske byen Sagalassos, lenger st, og med det ottomanske Ephesos (Bjrnstad og Hagelberg 2016). I Hierapolis ser det ikke ut til vre gjemt noen genetiske overraskelser.

Med isotop-analysene var vi noe heldigere, men de f lesbare prvene bare antyder et generelt diettbilde. Svaret fra nitrogen- og karbon-isotopene fastslr at den daglige nring var land- og ikke sj-basert, det vil si at maten besto av ktt, melk og C3-planter (korn) (Wong mfl. 2016), som burde dekke det meste av de nringsmessige behov. Det var imidlertid ogs tegn p underernring i Hierapolis og andre steder i Lilleasia. Dette henger antagelig sammen med at dietten var lite variert, og at korn utgjorde rundt 70 % av det daglige kaloriinntaket (Foxall og Forbes 1982). Slik kost kan gi alvorlige helseproblemer, ettersom hvete har et lavt protein- og kalsiuminnhold, og kornprodukter generelt inneholder lite andre vitaminer enn tiamin og vitamin E. Mangel p for eksempel A, C og D-vitaminer kan gi en rekke alvorlige sykdommer, som henholdsvis yensykdommer, skjrbuk og engelsk syke. Andre matvarer kan bidra til et mer fullverdig kosthold, men disse sammenhengene kjente det antikke menneske ikke til.

Bruken av en landbasert diett i Hierapolis var ikke et uventet svar, det samme resultatet finner vi i innlandsbyen Sagalassos (Fuller mfl. 2012). Mer forbausende er det at et tilsvarende bilde fremkommer for havnebyen Ephesos (personlig kommentar Michael Richards) og for Pergamon med sin havneby lenger nord (Propstmeier mfl. 2016:240–247). P disse stedene ser ikke sjmat ut til ha inngtt som en vesentlig del av kosten. Dette samsvarer med isotop-analyser foretatt i Hellas. Fra bronsealderen til middelalderen, uavhengig av

bosetningenes plassering ved kysten eller inne i landet, er dietten også landbasert (Roberts mfl. 2005:48). Skyldtes dette et kulturelt fenomen eller et analyseteknisk problem (Vika og Theodoropoulou 2012)? Hvis det er et kulturelt fenomen, er det da knyttet til geografiske forhold, der en klipperik kyst vanskeliggjorde fiske med nett fra land, som var den vanligste fiskemåten, eller skyldtes det sosiale/religiøse tabuer eller etiske ideer knyttet til visse næringsmiddel? Blant levende vesener spist av mennesker er fisken det eneste som spiser menneskekjøtt. Kan det ha vært én grunn for å tabubelegge fisk som mat i visse områder (Purcell 1995:132; Osborne 1990:26–28)? Fisken du spiser, kan ha ernært seg på din slektning eller vennen du mistet på havet. Dette er folketro som har eksistert til alle tider; et godt moderne europeisk eksempel er makrellen, som av samme grunn ikke ble spist (Pontoppidan 1752:219). Innenfor senklassisk medisinsk tenkning er sjømat klassifisert som «kald og fuktig», i motsetning til kjøtt, som er ansett som «varmt og tørt» (Prowse 2011, 427–428). Kan dette tankesystemet ha hatt røtter i langt eldre tankegang, der «kald og fuktig» mat ikke var ansett som godt for helsen (Brandt 2015:83, 2016c:xxi)?

Et annet interessant isotopresultat gjelder strontium. Strontium er et grunnstoff som befinner seg i jorden i større og mindre doser avhengig av de geologiske grunnforholdene. Strontium går inn i næringskjeden, slik at fastboende på et sted har den samme dosering av strontium i kroppen som jorden og som vekstene som tar næring fra jorden, og som dyrene som tar næring fra vekstene. Under vårt opphold i Hierapolis i 2012 ble det innhentet et stort antall prøver av vekster og sneglehus fra geologisk forskjellige områder i en radius på ca. 200 km fra Hierapolis. Disse dataene genereres nå for sluttpublikasjonen, men vi vil likevel nevne et foreløpig resultat.

Strontiumisotoper hentet fra tennene til skjelettene vi undersøkte, viser følgende bilde: Åtte individer, alle fra grav 163d (den jødiske graven) i Nordnekropolen fra senromersk/tidligbyzantinsk tid, hadde mer eller mindre lik strontium-dosering i kroppen. Nitten prøver fra mellombysantinsk tid av de gravlagte i Eutyches' grav viser at halvparten av prøvene faller sammen med dem fra grav 163d, mens den andre halvparten viser en stor spredning med nær like mange høyere som lavere doseringer (figur 11; Wong mfl. 2016:231–233). Hierapolis har alltid vært et viktig senter for omsetning av varer mellom de nomadiske gjeterne på de anatoliske høysletter og den fastboende jordbruksbefolkningen i de fruktbare dalene ned mot kysten. Det er ikke uten grunn at Hierapolis i antikken var kjent for sine tekstiler og farvingen av dem. Det umiddelbare inntrykk dataene gir, er at befolkningen i den romerske byen var mer stedbundne, og kanskje baserte sin handel på et etablert nettverk, mens i mellombysantinsk tid foregikk de økonomiske transaksjonene på en annen måte, som skapte mer gjennomgangstrafikk enn tidligere. I tillegg skal det påpekes at byen, fra det øyeblikk korstogene begynte på slutten av 1000-tallet, var et fast stoppested på veien til Det hellige land for mange pilegrimer. Noen pilegrimer kom ikke lenger enn hit.

Avsluttende kommentarer

Våre utgravninger i Hierapolis er avsluttet, og vi er inne i publikasjonsfasen.

Undersøkelsene har gitt et bredt spekter av resultater, der de viktigste kanskje er observasjonene rundt bruken av kremasjon og «Charons obol» i tidlig kristen tid, samt rundt forskjellene i levemåte og -standard mellom den romerske/tidligbyzantinske og den mellombysantinske befolkningen i Lilleasia.

Figur 11. Hierapolis. Strontium-isotoper av skjeletter fra romersk/tidligbyzantinsk tid (rødt) og mellombysantinsk tid (blått).

Et spørsmål som nå reiser seg, er hvorledes vi skal kunne etablere en tettere historisk og kulturell dialog mellom resultatene oppnådd gjennom de arkeologiske og de bioarkeologiske studiene. De tilgjengelige dataene generert gjennom våre og andres utgravninger i Lilleasia og andre steder er fremdeles meget begrenset. Den ovenstående fremstilling behandler ennå de to forskjellige datasett hver for seg, men i begge ligger det gjemt et potensial for tilnærminger og dypere forståelse av mennesket i fortidens samfunn. Et godt eksempel er spørsmålet om mangelen på sjømat i den greske og anatiske diett påvist gjennom isotop-analyser. Svaret kan muligens ligge i kulturhistoriske studier av den type Westerdahl (2006) gjorde i *Viking* for ti år siden, om hvorledes det nordiske mennesket forholdt seg til havet. Hvert nytt sett av data i det arkeologiske og det biologiske forskningsfeltet vil åpne for nye spørsmål og frembringe rettelser og ny informasjon til tidligere svar, metoder og teorier. Alt henger sammen med alt, utfordringen er å se gravmaterialet i en videre sammenheng, vel vitende at det fortidige samfunn, så vel som det nåtidige, var/er langt mer komplekst enn det våre litterære og materielle kilder kan avsløre.

Takk

Utgravningene i Hierapolis (2007–2015) kom i gang takket være en invitasjon fra prof. Francesco D'Andria ved Salento-universitetet i Lecce og leder av *The Italian Archaeological Mission at Hierapolis in Phrygia*. Vi er meget takknemlige for invitasjonen, som ga

grunnlaget for et større internasjonalt forskningsprosjekt, der vi hele tiden kunne støtte oss på den italienske infrastruktur og de rike administrative og faglige erfaringer våre italienske kolleger hadde opparbeidet gjennom femti år i Hierapolis. Uten dette nære samarbeidet ville prosjektet aldri ha blitt fullført.

Utgravninger krever finansiering. Vi er dypt takknemlige for den uvurderlige støtte nedennevnte offentlige og private institusjoner og personer har gitt, både til oppstarten av utgravningene, til løpende driftsmidler og til et par nye genererte forskningsprosjekter: Universitetet i Oslo («Småforsk»: 2007–2014), Institutt for sammenlignende kulturforskning (2007, 2016), Statkraft (2009), Rainpower ASA (2009), H.R. Astrup (2009–2012), Stiftelsen Thomas Fearnley, Heddy og Nils Astrup (2010–2012); Sigval Bergesen d.y. og hustru Nanki's almennyttige stiftelse (2009); Nansenfondet (2015, 2016); Norsk Arkeologisk Selskap (2016).

Disse bidrag la også grunnlaget for en stor bevilgning (med to innlagte postdok-stillinger) fra Norges forskningsråd (2010–2014) til forskningsdelen av prosjektet: *Thanatos: Dead Bodies – Live Data. A Study of Funerary Data from the Hellenistic-Roman-Byzantine Town Hierapolis in Phrygia, Turkey*. Uten den ville vi aldri ha kunnet gjennomføre prosjektet på en vellykket måte.

Summary

Life and Death at Hierapolis. Norwegian excavations in a Hellenistic–Roman–Byzantine town in Asia Minor

From 2007 to 2015 the University of Oslo, invited by *The Italian Archaeological Mission at Hierapolis in Phrygia*, conducted archaeological research in the North-East Necropolis at Hierapolis. The aim of the project was to document all visible tombs and sarcophagi of the necropolis and excavate selected tomb areas and tombs. The research, including osteological, DNA- and isotope-analyses, investigated the life of the inhabitants over a long period of time (ca. 100–1300 A.C.) with reference to tomb architecture, landscape perception, organization, entrepreneurship, ritual practices, genetic relations and origins, demography, health, sickness, diets, and individual movement patterns. Many of the aims are answered in the article, here shall only be mentioned two important discoveries: cremation has been documented as late as the 5th/6th centuries A.C., in periods of crisis perhaps used to signal pagan opposition to imposed Christian practices; the life conditions in the Roman/Early Byzantine period were much better than in that of the Middle Byzantine period.

Noter

1. Om ikke annet er nevnt i billedtekstene, ligger copyright for alle illustrasjoner hos det norske utgravningsprosjektet i Hierapolis.
2. I denne artikkelen brukes Lilleasia, Anatolia og Tyrkia som synonyme geografiske begrep.
3. I den følgende beskrivelse av byens monumenter markert på figurene 3 og 4 vil bare monumentnummeret bli oppført i parentes i teksten.
4. To mnemeion Patrokleous B; på linjen over: Bapheos.
5. To mnemeion / Eutychous / tou Apolloniou / Lageineos.
6. ΑΙΤΑΤΡΑΑΛΡΟΟΥ – Attalou laparou.
7. Ta nun Aur. / Artemonidos.

8. Sarkofagen tilhører Apollonios, sønn av Eutyches, sønn av Apollonios fra Lagina. I denne får ingen andre begraves. Hvis noen gjør det, skal det betales 5000 denarer til byrådet og 100 denarer til de eldste råd og til kemneren 250 denarer. En kopi av innskriften er lagt i byarkivet.
9. Sarkofagen og området rundt tilhører Ariste, datter av Eutyches, sønn av Apollonios fra Lagina. I denne skal den samme Ariste gravlegges, men for ingen annen er det tillatt å gravlegges her, og hvis noen omgår disse bestemmelser, skal det betales en bot på 750 denarer til den hellige kemneren og 500 denarer til de eldres råd. En kopi av dette er lagt i byarkivet.
10. Sarkofagen og området rundt tilhører ..., borger av Hierapolis, og hans kone ... og deres barn ... I denne får ingen andre begraves. Hvis noen gjør det, skal det betales 10 gullpenger til kemneren.
11. De tre sarkofaginnskriftene, sammen med alle registrerte innskrifter i Nordøst-nekropolen blir publisert i slutt-publikasjonen for utgravningene: Ritti og Nocita, under arbeid.
12. Under våre utgravninger åpnet vi et stort område mellom to monumentale gravgrupper (figur 6, sjaktene 5–7, 9–10) nettopp med det formål å finne enkle begravelser, men dessverre uten resultat.
13. Alle C14-dateringer vil bli grundig diskutert i utgravningspublikasjonen, som er under forberedelse. Den blir publisert som et eget bind i den italienske serien *Hierapolis di Frigia*, Ege Yayınları, Istanbul.
14. Terrassen var fri for daterbare funn; dateringen baserer seg på mynter funnet i noen av de åtte individuelle gravene gravd ned i terrassen.
15. Dataene fremstilt nedenunder gjelder skjelettmateriale hentet fra Eutyches' og Attalos' graver, ikke Patrokles' grav.
16. DNA-analysene ble utført ved laboratoriet til Institutt for biovitenskap, Universitetet i Oslo (UiO). Materialet for isotop-analyser ble hentet ut ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, UiO, og analysert ved Department of Human Evolution, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig.

Litteratur

Meget er skrevet om Hierapolis. Alle byens monumenter, ordnet etter detaljerte kartblad, er beskrevet kortfattet med litteraturhenvisninger i D'Andria mfl. 2008 (1. utgave) og i Scardozzi 2015 (2. utgave). Ut over dette er kun noen få viktige, nyere artikler for argumentene tatt inn i bibliografien.

Ferske årsrapporter fra våre utgravninger i Hierapolis, skrevet av deltagende feltledere og studenter, finnes i *Klassisk Forum*: 2008.2:96–103; 2010.2:34–42; 2012.1:57–64; *Nicolay*: 111:19–26; 114:13–20; 117:13–22; 120:13–22; 123:78–85; 126:21–28; *Sfinx* 2010.3:134–137.

Achim, Irina

- 2015 Churches and Graves of the Early Byzantine Period in *Scythia Minor* and *MoesiaSecunda*: The Development of a Christian Topography at the Periphery of the Roman Empire. I *Death and Changing Rituals: Function and meaning in ancient funerary practices*, redigert av J.R. Brandt, Marina Prusac og Håkon Roland, s. 287–342. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.

Ahrens, Sven

- 2011 Hierapolis: graver med utsikt. *Klassisk Forum* 2011(2):98–108.
- 2011–2012 Appendice 3. A Set of Western European Pilgrim Badges from Hierapolis of Phrygia D'Andria, s. 67–75.
- 2015 'Whether by Decay or Fire Consumed ...': Cremation in Hellenistic and Roman Asia Minor. I *Death and Changing Rituals*, redigert av J.R. Brandt, Marina Prusac og Håkon Roland, s. 185–222. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.

Ahrens, Sven og J.R. Brandt

- 2016 Excavations in the North-East Necropolis of Hierapolis 2007–2011. I *Hierapolis di Frigia. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000–2003*, redigert av Francesco D'Andria og M. Piera Caggia, s. 395–414. Istanbul, Ege Yayınları.

Amsler, Frédéric

- 1996 The Apostle Philip, the Viper, the Leopard and the Kid. The Masked Actors of a Religious Conflict in Hierapolis of Phrygia (Acts of Philip VII–XV and Martyrdom. *Society of Biblical Literature, 1996 Seminar Papers* 35:432–437.

- Anderson, Trevor
 2007 Preliminary Osteo-Archaeological Investigation in the North Necropolis. I *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000–2003*, redigert av Francesco D’Andria og M. Piera Caggia, s. 473–493. Istanbul, Ege Yayınları.
- Arthur, Paul
 2006 *Byzantine and Turkish Hierapolis (Pamukkale). An Archaeological Guide*. Ege Yayınları, Istanbul.
 2012 Hierapolis of Phrygia: The Drawn-out Demise of an Anatolian City. I *Vrbes Extinctae. Archaeologies of Abandoned Classical Towns*, redigert av Neil Christie og Andrea Augenti, s. 275–305. Ashgate, Farnham and Burlington (VT).
- Bjørnstad, Gro og Erika Hagelberg
 2016 Analysis of DNA in Human Skeletal Material from Hierapolis. I *Life and Death in Asia Minor in the Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 275–305. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Brandt, J.R.
 2003 Otium et negotium. Nordiske utgravninger i Nemi og den romerske villa som livsform. *Klassisk Forum* 2003(2):61–82.
 2012 From Sacred Space to Holy Places. The Christianization of the Roman Cityscape: Some Reflections. *Orizzonti. Rassegna di archeologia* 13:151–156.
 2015 «Å lytte til legene eller guden». Om helse, sykdom og helbredelse i antikken sett i et arkeologisk perspektiv. *Arr. Idéhistorisk tidsskrift* 2015(2–3):81–91.
 2016a I grenseland. Begravelsesritualer og dødsreiseideologi fra antikken til tidlig middelalder. *Arr. Idéhistorisk tidsskrift* 2016(2):61–71.
 2016b Bysantinsk skjebnetid. Om jordskjelv, pest og klimatiske endringer i Anatolia i tidlig bysantinsk tid (300–800 e.Kr.). *Nicolay* 127:40–46.
 2016c Dead Bodies – Live Data: Some Reflections from the Sideline. I *Life and Death in Asia Minor in the Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. xvi–xxiv. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Brandt, J.R., Marina Prusac og Håkon Roland (red.)
 2015 *Death and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Brandt, J.R., Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens (red.)
 2016 *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Burnett, Andrew
 1987 *Coinage in the Roman World*. Seaby, London.
- Caggia, M. Piera
 2014 La collina di San Filippo a Hierapolis di Frigia: osservazioni sulle fasi di occupazione bizantina e selgiuchide (IX–XIV sec.). I *Fra il Meandro e il Lico. Archeologia e storia in un paesaggio anatolico. Giornata di studio. Sapienza Università di Roma, 30 Marzo 2012* (Scienze dell’antichità 20.2), redigert av Francesco Guizzi, s. 143–161. Edizioni Quasar, Roma.
- Castro, Belen Castro, Ioannis Liritzis og Anne Nyquist.
 2015 Oracular Functioning and Architecture of Five Ancient Apollo Temples through Archaeoastronomy: Novel Approach and Interpretation. *Nexus Network Journal – Architecture and Mathematics* 18(2):373–395. (DOI 10.1007/s00004-015-0276-2).
- D’Andria, Francesco
 2003 *Guida Archeologica. Hierapolis di Frigia* (Pamukkale). Ege Yayınları, Istanbul.
 2011–2012 Il Santuario e la Tomba dell’apostolo Filippo a Hierapolis di Frigia. *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia* 84:1–75 (inkludert tre tillegg, bl.a. Ahrens).
 2013 Il Plutonion a Hierapolis di Frigia. *Istanbuler Mitteilungen* 63:157–217.

- D'Andria, Francesco og Guven Gümgüm
 2010 Archaeology and Architecture in the Martyrion of Hierapolis. I *The Land of Crossroads. Essays in Honour of Recep Meriç* (Metropolis Ionia II), redigert av S. Aybek og A. Kazım Ös, s. 95–104. Homer Kitabevi Yayınları, Istanbul.
- D'Andria, Francesco, Guiseppe Scardozzi og Antonia Spanò (red.)
 2008 *Hierapolis di Frigia II. Atlante di Hierapolis di Frigia*. Ege Yayınları, Istanbul.
- D'Andria, Francesco, M. Piera Caggia og Tommaso Ismaelli (red.)
 2016 *Hierapolis di Frigia VIII. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007–2011*. Ege Yayınları, Istanbul.
- Demirel, F. Arzu
 2016 Infant and Child Skeletons from the Lower City Church at Byzantine Amorium. I *Life and Death in Asia Minor in the Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 306–317. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- De Staebler, Peter
 2008 *Re-use of Carved Marble in the City Wall*. I *Roman Portraits from Aphrodisias*, redigert av Roland R.R. Smith og J.L. Lenaghan, s. 185–199. Yaplu- Istanbulrom Activities, Beyoglu-Istanbul.
- Fabricius, Johanna
 1999 *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten*. Dr. Friedrich Pfeil, München.
- Foxall, L. og H.A. Forbes
 1982 Sitometreia: The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity. *Chiron* 12:41–90.
- Fuller, B.T., B. Cupere, E. de Marinova, W. Van Neer, M. Waelkens og M.P. Richards
 2012 Isotopic Reconstruction of Human Diet and Animal Husbandry Practices during the Classical-Hellenistic, Imperial, and Byzantine Periods at Sagalassos, Turkey. *American Journal of Physical Anthropology* 149(2):157–171.
- Gardner, E.A.
 1885 Inscriptions copied by Cockerell in Greece II. *Journal of Hellenic Studies* 6:340–363.
- Grabka, Gregory
 1953 Christian Viaticum: A Study of its Cultural Background. *Traditio* 9:1–43.
- Hill, David J.A., Linn Trude Lieng Andreadakis og Sven Ahrens
 2016 The North-Eastern Necropolis Survey 2007–2011: Methods, Preliminary Results, and Representivity. I *Hierapolis di Frigia VIII. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007–2011*, redigert av Francesco D'Andria, M. Piera Caggia og Tommaso Ismaelli, s. 109–120. Ege Yayınları, Istanbul.
- Huttner, Ulrich
 2013 *Early Christianity in the Lycus Valley* (Ancient Judaism and Early Christianity 85; Early Christianity in Asia Minor (ECAM) 1). Brill, Leiden.
- Indgjerd, Hallvard
 2014 The Grave Goods of Roman Hierapolis. An Analysis of the Finds from Four Multiple Burial Tombs. Upblisert masteravhandling ved Universitetet i Oslo.
- Iverson, Eric A.
 1993 Mortuary Practices in Byzantium: An Archaeological Contribution (c. 950–1453). Upblisert PhD.-avhandling ved Birmingham universitet.
- Judeich, Walther
 1898 Inschriften. I *Altertümer von Hierapolis* (Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungsheft 4), redigert av Carl Humann, Conrad Cichorius, Walther Judeich og F. Winter, s. 67–181. Reimer, Berlin.

Kiesewetter, Henrike

- 2016 Toothache, Back Pain, and Fatal Injuries – what Skeletons Tell about Life and Death at Roman and Byzantine Hierapolis. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 268–285. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.

Kumsar, Halil, Ömer Aydan, Celal Şimşek og Francesco D’Andria

- 2015 Historical Earthquakes that Damaged Hierapolis and Laodikeia Antique Cities and their Implications for Earthquake Potential of Denizli Basin in Western Turkey. I *Bulletin of Engineering Geology and the Environment* 75(2):519–536. (DOI: 10.1007/s10064-015-0791-0).

Laforest, Caroline

- 2015 La sépulture collective 163d de la Nécropole Nord de Hiérapolis (Phrygie, Turquie, période augustéenne-VIIe s. de notre ère): Fouille et enregistrement des dépôts, gestes et pratiques funéraires, recrutement. Upublisert PhD.-avhandling ved Universitetet i Bordeaux.

Lambrechts, Pierre

- 1969 Les fouilles de Pessinonte. La nécropole. *L’antiquité classique* 38:121–146.

Laskaris, Nikolaos G.

- 2000 *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*. Les Editions Historiques Stéfanos D. Basilopoulos, Athen.

Leclercq, Henri

- 1924 s.v. Anneaux. I *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie*, redigert av Fernand Chabrol, vol. I.2:2185. Letouzey et Ané, Paris.

Meneghini, Roberto og Ricardo Santangeli Valenzani

- 1995 Sepulture intramuranea a Roma tra V e VII secolo d. C. Aggiornamenti e considerazioni. *Archeologia Medievale* 22:283–290.

Moore, Jennifer P.

- 2007 The ‘Mausoleum Culture’ of Africa proconsularis. I *Mortuary Landscapes of North Africa*, redigert av David L. Stone og Lea M. Stirling, s. 75–109. University of Toronto Press, Toronto.

Moore, Sophie V.

- 2013 A Relational Approach to Mortuary Practices within Medieval Byzantine Anatolia. Upublisert PhD.-avhandling ved Newcastle universitet.

Morris, Ian

- 1992 *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge.

Nyquist, Anne V.

- 2014 The Solitary Obelisk. The Significance of Cult in Hierapolis of Phrygia. Upublisert mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Osborne, Catherine

- 1990 Boundaries in Nature: Eating with Animals in the Fifth Century B.C. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 37:15–29.

Paxton, Frederick S.

- 1996 *Christianizing Death: The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*. Cornell University Press Ithaca (NY).

Pennacchietti, F.A.

- 1966–1967 Nuove iscrizioni di Hierapolis Frigia. *Atti della Accademia delle Scienze di Torino: II classe di scienze morali storiche e filologiche* 101:287–328.

Pontoppidan, E.

- 1752 *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie, forestillende dette Kongeriges Luft, Grund, Felde, Vande, Væxter, Metaller, Mineralier, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturel, samt Sædvaner og Levemaade*, 2 vol. København.

- Propstmeier, Johanna, Olaf Nehlich, Michael P. Richards, Gisela Grupe, Grundula H. Müldner og Wolf-Rüdiger Teege
 2016 Diet in Roman Pergamon: Preliminary Results Using Stable Isotope (C, N, S), Osteoarchaeological and Historical Data. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 238–249. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Prowse, Tracy L.
 2011 Diet and Dental Health through the Life Course in Roman Italy. I *Social Bioarchaeology*, redigert av Sabrina C. Agarwal og Bonnie A. Glencross, s. 410–437. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Purcell, Nicholas
 1995 Eating Fish: The Paradoxes of Seafood. I *Food in Antiquity: Studies in Ancient Society and Culture*, redigert av John Wilkins, Michael J. Dobson og David Harvey, s. 132–149. University of Exeter Press, Exeter.
- Renfrew, Colin og Paul Bahn
 1991 Holocene Europe. I *Archaeology. Theories, Methods, and Practice*, redigert av Christopher Scarre, s. 392–431. Thames and Hudson, New York.
- Ritti, Tullia
 2006 *Guida epigrafica a Hierapolis di Frigia (Pamukkale)*. Ege Yayınları, Istanbul.
- Ritti, Tullia og Nocita, M.
Under arbeid La Necropoli Nord-Est di Hierapoli: Le iscrizioni. Ms. innlevert april 2016 for publisering i *The North-East Necropolis of Hierapolis. Archaeological and Bioarchaeological Investigations* (foreløpig tittel), redigeres av J.R. Brandt, E. Hagemann, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens.
- Roberts, C., C. Bourbou, A. Lagia, S. Triantaphyllou og Anastasia Tsaliki
 2005 Health and Disease in Greece. Past, Present and Future. I *Health in Antiquity*, redigert av H. King, s. 32–58. London og New York, Routledge.
- Ronchetta, Donatella
 2016 The South-East Necropolis of Hierapolis of Phrygia: Planning, Typologies, and Construction Techniques. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 39–68. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Rush, Alfred C.
 1941 *Death and Burial in Christian Antiquity*. The Catholic University of America Press, Washington D.C.
- Scardozzi, Giuseppe (red.)
 2015 *Hierapolis di Frigia VII. Atlante di Hierapolis di Frigia*. 2. utgave. Ege Yayınları, Istanbul.
- Scarre, Christopher (red.)
 2005 *The Human Past. World Prehistory & the Development of Human Societies*. Thames and Hudson, London.
- Schörner, Hadwiga
 2007 *Sepulturae graecae intra urbem. Untersuchungen zum Phänomen der intraurbanen Bestattungen bei den Griechen* (Boreas Beiheft 9). Bibliopolis, Möhnesee.
- Schultz, Michael og Tyede H. Schmidt-Schultz
 2016 Health and Disease of Infants and Children in Byzantine Anatolia between AD 600 and 1350. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 286–305. Oxbow Books, Oxford.
- Schulze-Dörlamm, Mechthild
 2010 Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 57(1):339–386.
- Şimşek, Celal (red.)
 2011 *Laodikeia nekropolü (2004-2010 yılları)*. Katalog. Ege Yayınları, Istanbul.

- Stevens, Susan T.
1991 Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice. *Phoenix* 45:215–229.
- Tarlow, Sarah
2011 *Ritual, Belief and the Dead in Early Modern Britain and Ireland*. Cambridge University Press, Cambridge.
2015 Changing Beliefs about the Dead Body in Post-Medieval Britain and Ireland. I *Death and Changing Rituals. Function and meaning in ancient funerary practices*, redigert av J.R. Brandt, Marina Prusac og Håkon Roland, s. 406–415. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Teegen, Wolf-Rüdigen
2016 Pergamon – Kyme – Priene: Health and Disease from the Roman to the Late Byzantine Period in Different Locations of Asia Minor. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 249–267. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Travaglini, Adriana og Valeria Guilia Camilleri
2010 *Hierapolis di Frigia. Le monete. Campagne di scavo 1957–2004* (Hierapolis di Frigia 4). Ege Yayınları, Istanbul.
- Travaini, Lucia
2004 Saints and Sinners: Coins in Medieval Italian Graves. *The Numismatic Chronicle* 164:159–181.
- Trombley, Frank R.
2013 Christianity in Asia Minor: Observations on the Epigraphy. I *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, redigert av Marvin A. Sweeney, Michele Salzman og William Adler, s. 341–368. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vanhaverbeke, Hannelore og Marc Waelkens
2002 The Northwestern Necropolis of Hierapolis (Phrygia). The Chronological and Topographical Distribution of the Travertine Sarcophagi and their Way of Production. I *Saggi in onore di Paolo Verzone* (Hierapolis. Scavi e Ricerche 4), redigert av Daria De Bernardi Ferrero, s. 119–145. Giorgio Bretschneider Editore, Roma.
- Vika, Effrosini og Tatiana Theodoropoulou
2012 Re-investigating Fish Consumption in Greek Antiquity: Results from d13C and d15N Analysis from Fish Bone Collagen. I *Journal of Archaeological Science* 39:1618–1627.
- Wenn, Camilla C., Sven Ahrens og J.R. Brandt
2016 Romans, Christians, and Pilgrims at Hierapolis in Phrygia. Changes in Funerary Practices and Mental Processes. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erika Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 196–216. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.
- Westerdahl Christer
2006 Maritim övertro – Ett kosmologisk bidrag till arkeologisk tolkning. *Viking* 69:9–43.
- Wong, Megan, Elise Naumann, Klervia Jaouen, K. og Michael Richards
2016 Isotopic Investigations of Human Diet and Mobility at the Site of Hierapolis, Turkey. I *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Studies in Archaeology and Bioarchaeology*, redigert av J.R. Brandt, Erica Hagelberg, Gro Bjørnstad og Sven Ahrens, s. 228–236. Oxbow Books, Oxford.
- Zuiderhoek, Arjan
2009 *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Østigård, Terje
2015 Changing Rituals and Reinventing Tradition: The Burnt Viking Ship at Myklebostad, Western Norway. I *Death and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, redigert av J.R. Brandt, Marina Prusac og Håkon Roland, s. 359–377. Oxbow Books, Oxford og Philadelphia.